

ИЛИМПАЗ – ЖАЗЫҰШЫ С.БАҒАДЫРОВА ПРОЗАСЫНЫҢ ГЕЙПАРА ҚЫРЛАРЫ

Утамбетова Арыўхан Жамгырбаевна

Пирназарова Дилфуза Адилбаевна

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлүмү

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис

С.Баҳадырова өзи қатарлы бир қанша сол ўақыттағы жас жазыўшы ҳәм илимпазлар арасында өзін танытыў менен көркем әдебиятымыз ҳәм қарақалпақ әдебияттануы илиминде бирден жарқ етип көринген талант ийеси болып, өткен әсирдин жетписинши жыллары айрықша көзге түсе баслады. Ҳәзир ол бир қанша әдебиятшылардың дурыс мойынлағанындай-ақ, бәлким, жетпис сексен жасына жетпей-ақ ең алды менен илимпазлықтан гөре жазыўшы сыпатында танылды. Бул туўралы пүткил Орта Азия менен Қазақстан халықлары әдебиятының үлкен изертлеўши алымы З.Кедрина: «Сарыгүл өзіншилиги қәлиплескен жазыўшы» [Әмиўдәрья ж., 1982. – №11. – 11 б], - деп дурыс белгиленген еди. Мине, бул пикирди Москва трибуналарынан айтылған ўақыттан берли қырық жылдан аслам ўақыт өткен екен. Зоя Кедринадай үлкен илимпазлар сол ўақыттағы күдиретли Аўқам минберинен айтылған унамлы баҳадан соң С.Баҳадырова бир қанша табысларға еристи, илим докторы дәрежесине жетисиўи менен қатар қарақалпақ көркем реалистлик прозасында белгили дәрәтпелерин жарыққа шығарды.

Ҳақыйқатында С.Баҳадырованы көпшиликке жақсы танытқан – бул оның ең дәслеп журналда жәрияланған «Екинши муҳаббат» (соңынан ол «Ҳаяллар») деген екинши жер жүзлик урыс шынлығынан алып жазылған повести болды. Мине, усы повесть бир қанша жергиликли әдебиятшы сыншылар, жазыўшылар тәрәпинен ўақтында сол жетписинши жыллары дурыс, жоқары баҳаларға миясар болды. Бир утымлы үлкен ўақия, бул таңлаўлы шығарма тутас қарақалпақ прозасы менен улыўма миллий көркемлик санамыз тарийхында үлкен из қалдырған дәрәтпелердин бири сыпатында қарақалпақ прозасының басқа да бир қатар шығармалары менен бирге 1982-жылы Москвада сол ўақыттағы Аўқамлық Жазыўшылар пленумында қарақалпақ прозасын додалаўда салмақлы баҳаға миясар болды. Үлкен Кеңес, пленум мәжилисинде усы повестке илимпаз ҳәм жазыўшылардан З.С.Кедрина, М.Пархоменко, Т.Кохман, Ю.Карасев, қарақалпақ әдебиятшысы талантлы сыншы Қ.Камалов үлкен минберден жоқары жүдә әжайып ҳәм орынлы баҳа берди. Шығарма буннан бурын да миллий әдебиятымыздың байтереги И.Юсупов сыяқлы илимпаз ҳәм жазыўшы шайырлардан жергиликли баспа сөз бетлеринде, мәжилисlerde унамлы баҳасын алған еди. Атап айтқанда мәжилисте

әдебиетші З.Кедрина жоқарыдағы айтылған пикирлерин дауам етип былай деген:

«С.Бағадырова ең алды менен жазыушы, бир неше повестлердин авторы. Пүтин бир романның мазмуну енгизилген «Хаяллар» повестинде жазыушы тәрәпинен шешилген ұазыйпа жүдә қыйын. Бунда еки героинаның: солдаттын жас жесириниң хәм оның ең жақын қурдасының тарийхы, бул жас қызларды екеуи де турақсыз «қалалы» жигитке ашық болады. Миллий дәстүр повесттин тәбият картиналарын сүүретлеген жерлеринде, халық үрип-әдетлерин берип қойыуда емес, ең баслысы, қызға тән садықлық пенен қахарманлардың характерлерин психологиялық жақтан терең хәм саррас ашып бериуинде жазыушы шеберлиги анық көзге тасланады» [Әмиүдәрья ж., 1982. – №11. – 12 б].

Хақыйқатында да москвалы әдебиетші үлкен алымның бул пикирлери дурыс еди. Ал бул пикирлерди минберден шығып сөйлеген үлкен проза изертлеушилериниң бири Т.Кохман былай деп толықтырған: «Хәзирги қарақалпақ повестиниң нағыз табысларының бири С.Бағадырованың «Хаяллар» дөрәтпеси, шығарма өмир шынлығына оғыры бай. Урыстан соңғы тек еки еркеги ғана қалған аўылдың турмысы айқын хәм тартымлы сүүретленген. Зийўардың тилинен баянланған ўақыяда, әдебий қахарманлар, аўыл турмысында машақатлы аўыр мийнетти емес, автор хәм оқыушы ана тәбияттын гөззаллығын хәм әжайып адамларды көре алады. Автордың нәзеринде еки қахарманның, биринши мухаббатының палын татқан Зийўар хәм оның бахытлы деп бахытлы емес күндеси Ханзаданың тәғдири оқыушыларды қатты толғандырады. Ханзаданың образы әжайып сүүретленген. Онда Ш.Айтматовтын Жәмийласының минези бар. Ол Жәмийладай өмирден өзиниң бахтын жулып алыу ушын барлық барымға бара алады, бул шығарма өз сырлары менен урысқа нәлет айтады» [Әмиүдәрья ж., 1982. – №11. – 32 б].

Демек, хақыйқатында да С.Бағадырованың дөрәтиўшилиқ қолтаңбасын айқын түрде ең тунғыш танытқан бул шығармада урыс жылларындағы аўыл турмысындағы машақатлы мийнет пенен тәбият гөззаллығын, пейзажлардың сүүретлениўиндеги сыртқы шеберлик факторлары ғана емес, ал әдебий қахарманлар тәғдири: Зийўар хәм Ханзаданың екеуиниң де хабаршы жигитке ашық болып қалыуы, Ханзаданың өз бахыты ушын гүресий жолында Зийўардың күндесине айланғанын өзи де билмей қалыуы, бирақ бир неше мәртебе Зийўарға хабаршы жигитке турмысқа шық та ал! - деген сөзлерди аўызынан қалай шыққанын билмей-ақ қалыуы сыяқлы терең психологиялық ситуациялар, жигиттин фронтта қазаланыуы хәм тағы басқа сюжет, конфликтлердин айқын, терең психологизмге толы сүүретлениўи арқалы қахарманлар характерлериниң тереңнен ашылыуы шығарманы шынында да тек

ғана сол дәуірдегі емес, ал бір пүтин қарақалпақ прозасы менен повесть жанрының ең таңлаулы шығармаларының қатарына алып шығады. Ең баслысы шығармада өмір шынлығы урыс дәуіріне байланысly жүдә тәбийғый сүүретленген, қахарманлар бурынғы жыллардағы айырым алдын таярланған схематикалық сюжет хәм конфликтлер менен емес, өз исенимлиги менен сүүретлениуи арқалы өмір шынлығының реализмге толы ашылыуы үлкен табысқа баслады. Бул шығарманы сол жыллары атақлы шайыр И.Юсупов былайынша бахалағаны да характерли орынлы болып есапланады: Шығарманы «...оқыған оқыушыға өз сырын бүкпей айта алатуғын лирик қахарманы бар. Бул шығарманы оқығанымда Ш.Айтматов дөреткен «Жәмийла» повестин Луи Арагонның «бул мухаббат поэмасы» деп мақтағаны есиме түсти» [Алламбергенов К., Есенов Ж., 1979].

Хақыйқатында да «Хаяллар» повестинде жоқарыда рус илимпазларының да айтқаны сыяқлы мухаббат еркинлиги, өз бахты ушын гүресшеңлик, өмір шынлығының драматизмге толы картиналарының әдебий қахарман тилинен толқынлы лиризм менен берилиуи, диалог хәм ишки монологлардың тиришеңлиги менен көркем психологизмге терең суўғарылғаны повесть журнал бетлеринде жәрияланған жыллары да хәзир ғаррылық жасқа шығып қалған әуладты бүгинги жас әуладлары ериксиз өзине тартады.

Шығармадағы барлық әдебий қахарманлар: Зийўар, Ханзада, Бектурған, Зийўардың әкеси, анасы хәм тағы басқалар өз тереңлиги, тәбийғыйлығы менен ашылған образлар. Олардың барлығы да урыс дәуірінде нағыз өмирде болған қахарман инсанлар болып көзге тасланады. Жазыўшы шығармасының туңғыш аты журнал нұсқасында не ушын «Екинши мухаббат» деп қойған екен деген сораў туўылады. Өйткени шығарма сюжетлери, конфликтлери хәм шешилиуи пайытлары Зийўардың ўәкил жигитке деген мухаббатынан тысқары мәжбурий түрдеги «екинши мухаббаты – урыстан саў халында қайтып келген, көпшилик онша биле бермейтуғын сыры бар: сол фронт ўақытлары душпанлар тәрепинен тутқынға түскен, қандай да себеплер менен қашып қутылып, соңынан бир неше ўақытларға шекем мәмлекетлик қадағалаўда болған Бектурғанның екинши мухаббаты оянып ашық болыуы, Бектурғанның буған бирден хә дегеннен жуўап қайтара алмауы, сол Бектурған менен өзи шаққан», «тис қаққан», белсенди келиншек, еле мухаббат ләззетине қанып үлгермеген Ханзада арасында тәсиршең, эмоционаллығы терең ойлылығы – психологизмге бай диалог, қысқа сюжет деталлары хәм тағы басқалар қандай да эстетикалық талғамдағы китапқумарларды толқынландырып, урысқа, өмир қарама-қарсылықларына нәлет айтқызбай қоймайды. Әлбетте, булардың барлығы жазыўшы С.Бахадырованың сезимтал инсан, дөретийшилик шеберликке бай қәлем ийесиниң өмир шынлығындағы кескин драматизмлик сюжет ўақыяларын

негиз етип алып сүўретлеўлериниң нәтийжеси болып есапланады. Повесть сюжетин еске түсирип қарасақ, Бектурған өзи тутқынға түсип мәмлекет тәрәпинен қадағалаў астында болғаны ушын ҳеш кимге батынып сөз айта алмайды, бирақ барлық шынлықты өз ишки руўхыйлығы менен терең сезинеди. Сонлықтан ол Ханзадаға өткир түрде тек ғана ақланып, кеўил сарайы ашылған ўақытлары ғана пәнт берерлик кескин жуўап ретинде «жеңге көйлек» әкелип таслайды, батыл сөзлер айтады.

Шығармадағы Зийўар дәслеп тартыншақ, аўылдағы нағыз қарақалпақ қызларына тән болған ийбелиликке ийе қыз. Ал Ханзада болса қашпан бети ашылып кеткенинен тысқары өзи тәбияты менен шаққан, өз пикири тилине тығылып турған жас келиншек. Ол аўыллас бийкеши, пахта далаларында мийнет етип жүрип Зийўарға: «қолыңа қонған бахыт қусы шығар, қолайлы келсе, тий де ал. Сени алатуғын жигитлердиң бәри урыста жоқ болды, қудай айдап келген шығар, сениң теңиң екен, бийкешжан! Аўзы сөз айтыўға жуўысқандай болса тий де ал!» дейди ол аўылға келген ўәкил жигит Яқыпты нәзерде тутып. Бирақ сол ўақыттың өзінде Ханзаданың жүрегинде Яқыпқа деген ишки сезимлери жасырынып атыр екен-дә. Соңынан ол Яқып пенен ышқы байланысы жасалғаны сезилип қалып, аўылласлары тәрәпинен тек ғана руўхый аўызша дәкки жегени менен шекленбей, арбаға байлап қойып оны биреўдиң некесин бузыўға араласқаны ушын қатты жазаланады. Әлбетте, бул халық дәстүри бойынша әдеп-икрамлық қәделериниң сақланыўының бир көриниси, өмир драматизминиң айқын сәўлеси еди.

Енди баслы әдебий қаҳарман Зийўардың тили менен авторлық позицияның синтези сыпатында мынадай сүўретлеўлерге итибар берсек, шынында да повесттеги баянлаў поэтикасының өткирлиги, оның ҳақыйқатшылығы, терең реализм менен айқынласып келеди. «...Теңи болмаған соң ол күнлери қызлардың кеўлиндегидей адамды табалмай нала шегиўи ерси емес еди». «Бойы сыны дүзиў, басына телпек кийгенди көрсек аўылдың барлық қызы болып кимниң үйине келди екен деп сыртынан сығаласып турғанымыз» [Баҳадырова С., 1973. – 4 б].

Мине, булар жоқарыдағыдай И.Юсуповтың гәплериниң, оның әдебий қаҳарманлар минез кулқы менен шығармадағы авторлық баянлаўдың әдебий қаҳарманлар тилинен айтып бериў формасындағы баянлаў техникасының тәсиршеңлиги, ҳақыйқатшылығын айқын дәлийллей алады. Ҳақыйқатында да С.Баҳадырованың шығармасынан басқада сол жыллары жүзеге келген Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтов, У.Пиржанов, К.Рахманов, соңынан Б.Аймухаммедова, Д.Шерниязова хәм хәзирги дәўирдеги көплеген жазыўшылардың повесть, басқа да жанрлардағы дәрәтпелериндеги усындай әдебий қаҳарманлардың ашық кеўиллиги менен ишки сырлары миллий

реалистлик көркем прозамызға характерлер жаратыўда тереңлик, улыўма өмир шынлығын сүүретлеўде үлкен поэтикалық шеберлик алып келип атырғанлығын айтыў орынлы.

Сөз етилип отырған повестте гейпара орынларда әдебий қаҳарманлардың қыймыл қозғалысларын да әдебий қаҳарман тилинен баянлап жазыўшы автор менен әдебий қаҳарман тилинің стилиндеги жағыталлықты, реализмнің тереңлигин, эмоционаллықты тәмийнлеген. Атап айтқанда Зийўардың ўәкил хәм хабаршы жигит Яқыпқа ашықлығының ояныў дәўирлерин мынадай баянлаўлар арқалы сәўлелендириў шеберлигине нәзер аўдарсақ: Ол дәслеп Яқыпты көргенде оның қолына үйинде мыс қуман менен суў қуйып атырғанда жигиттен қатты уялып, қысылып қымырлады. Усы орынлар автор лирик қаҳарманның тилинен тәбийғыйлығы менен көркем психологиялық ҳалат түринде мынадай деп жазылғаны итибарлы поэтикалық шеберлик әҳмийетине ийе: «Мениң қысылғанымды сезгендей артымдағы қос бурымның биреўи алдыма сыпырылып түсти. Көптен берли дүқанларда лента болмағанлықтан шашымыздың ушына қара сабақ пенен таңып қойғанбыз. Мен оның шашымның ушындағы қара сабаққа көзи түсип кетти ме деп бурынғыдан бетер қысынып кеттим, дәрриў бурымымды арқама тасладым». Ямаса Зийўардың анасының мынадай ишки монологларына дыққат аўдарсақ: «Қаршығам, жас кеттиң-аў қулыным!!! Және кемсеңлеп көзинен жасын сүртти. – Кешеги ўәкил жигит мениң Сапарбайжанымды таныйды екен, буның туўысқан ағасы Сапарбай менен Нөкисте бирге оқыпты». «Апамның бул сөзи ўәкил жигитти маған бурынғыданда ысық етип көрсетти, қыялым шарлап кеше төрде отырған сулыўшық жигитти көз алдыма келтирди» [Баҳадырова.С., 1973. – 23 б].

Бул қатарлардағы автор сөзи, қаҳарманлардың диалоги менен ишки монологлары бирлиги – синтези усы шығармадағы өмир шынлығы менен қаҳарманлар тәғдириң, характерлерин ашып берийўдеги поэтикалық синтетикалық бирликти, әдебиятшы З.Бекбергенованың көрсеткениндей [Бекбергенова З., 2016] баянлаўдағы еки ҳаўазлылық, бәлким көп ҳаўазлылық көркемлеў усулларын пайда етип, олардың барлығы қарақалпақ көркем реалистлик прозасындағы поэтикалық шеберлик табысларын, олардың шыңға өрлеп баратырған тез раўажланыў жолларын, заманға оқыўшыларды өзине тартыў техникасының өскенлигин, изленислер белсендилигин аңлатып турады десек болады.

С.Баҳадырова ең баслысы қайсы бир көркем прозалық шығармаларында болмасын өмир шынлығының кескинлескен мәўритлерин тийкарғы конфликт етип алып, оларды орайлық орынларға қойып әдебий қаҳарманлар характерин ашып береді. Оның тағы бир повестлери: «Кешиккен солдат», «Турмыс сабағы», хўжетли повести «Қанатынан қайылған сунқар» (Н.Дәўқараев

хаққында) хәм тарийхый повести болған «Тумарис хәм Кир» дәретпелеринде түрли-түрли тарийхый дәўирлердеги кескинлескен конфликтлерге толы ўақыяларды сюжетке түсирип, оларды композициялық формаларда сўўретлеп тутас өмир драматизмин ашып береді қахарманлықты, шыдам тақаатты, мәртликті улығлайды, қызғаншақлық, бир-бирин көре алмаўшылық, алдамшы мухаббатты, турақсызлықты қаралайды, жоқары адамгершиликке толы инсанлар характерин улығлап, оларды исенимли түрде терең реализм, лирико-психологизм, хўжетлилик хәм тарийхый принциплерине сәйкес түрде қәлем тартады. Бул бағытта жазыўшы илимпаздың қарақалпақ әдебияттануў илими менен сынының тарийхында узақ ўақыт сақланатуғын, халық ақыл парасаты ушын жумасала беретуғын гүрринлер бойынша изертлеўи, кандидатлық диссертациясы, «Роман хәм дәўир», «Фольклор и каракалпакская советская проза» хәм көп санлы мақалалары халық руўхыйлығы менен хәзирги әдебий процеске, илимий айланысқа белгили тәсир жасап, олардың барлығы жазыўшы илимпаз С.Баҳадырованың сексен жаслық өмирине үлкен қуўаныш бағышлап атыр, халықты бәрқулла жақсы қәсийетлерге баслап бармақта. Буларды оның көп санлы шәкиртлери, әдебиятшы сыншылар даўам етип раўажландырып атыр.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. СССР жазыўшылар Аўқамы пленум мәжлиси материаллары // «Әмиўдәрья» журналы, 1982. – №11. 5-34 б.
2. Алламбергенова К., Есенов Ж. Илимпаз жазыўшы // «Жас Ленинши» газетасы, 1979. 16-октябрь.
3. Баҳадырова С. Хаяллар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1973.
4. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. – Нөкис: Илим, 2016.